

Reportaaž kadunud jõelt

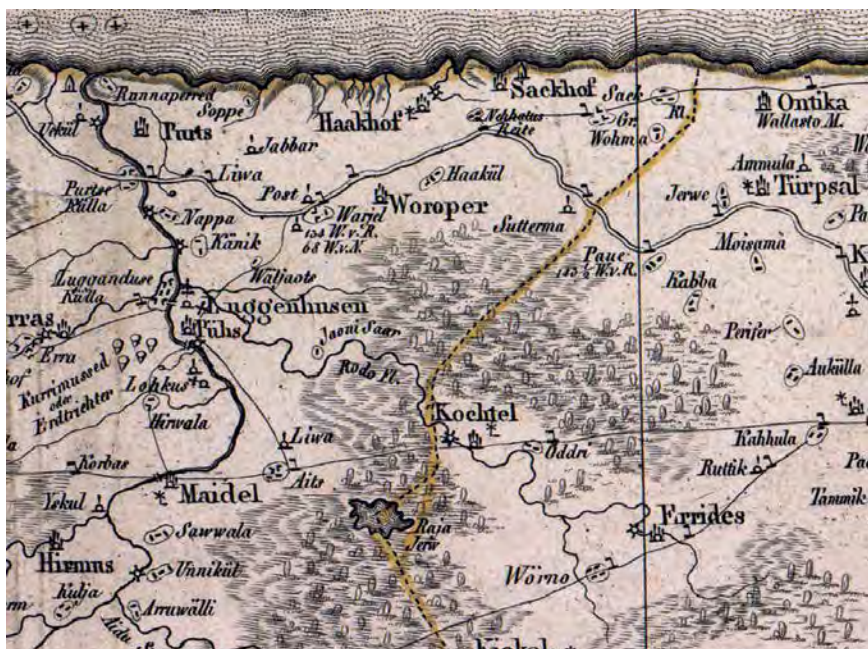
Viimase saja aastaga on põlevkivi kaevandamine tundmatuseni muutnud Ida-Virumaa maastikke ja hüdroloogilist võrgustikku. Selleks et kaevandustest vett ära juhtida, on rajatud sadu kilomeetreid kanaleid. Samas on igaveseks kadunud kümned sood, allikad ja suur osa Kohtla jõest. Käisin uudistamas, kuivõrd kadunud see jõgi õigupoolest on.

Mait Sepp

Keskonnaregistri andmetel on Kohtla jõe (nimetatud ka Roodu, Püssi ja Lüganuse jõeks) pikkus 27,4 km, valgala pindala 186,5 km². Euroopa Liidu veepoliitika raamdirektiivi tüpoloogilise kuuluvuse järgi on tegu tugevasti muudetud veekoguga. Tegelikult võib öelda, et Kohtla jõgi on praegusel ajal ainult umbes 12 km pikk, ja ülejäänud 15 km ei ole põhjust vooluveekoguks pidada.

Soovimata jääda üldsõnaliseks, võtsin ühel päikesepaistelisel aprillihommikul fotoaparaadi ühte ja GPS-seadme teise kätte ning jalutasin Kohtla jõe kuiva sängi läbi. Muidugi võib küsida, milleks GPS: mööda jõeveert kõndides ju ära ei eksi. Ent kõigepealt tuleb üles leida jõe lähe: see polegi nii lihtne, kui alguses tundub. Nimelt on Kalina raba põhjaosas, Vardasaare ja Linnamäe vahelisse metsatukka, kaevatud mitu kõrvutist metsakuivenduskraavi. Võta sa kinni, milline neist on just Kohtla jõgi.

Kohtla jõe ametlik lähe on kuivenduskraav. Paraku on keeruline öelda, millal jõe lähe sirgeks kaevati. 1803. aastal ilmunud Wesenbergi

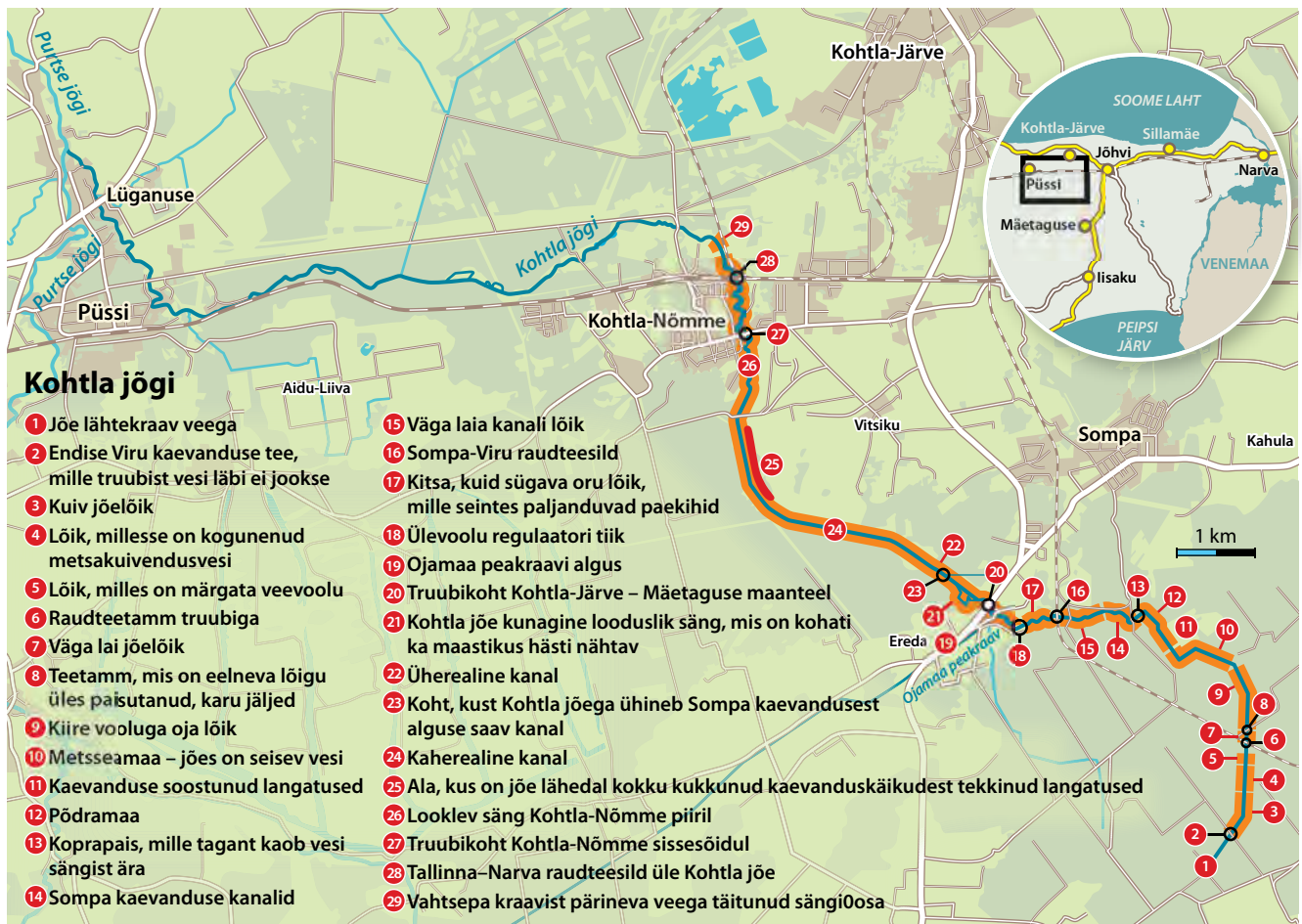
◇ 1. Kohtla jõe alguskilomeetrid on 1803. aastal ilmunud Wesenbergi kreisi kaardil kaunilt looklevad (lõik enne Erridese kohanime). Ei ole teada, millal on seda lõiku õgvendatud

◇ 2. Matkateekonna algus: Kohtla jõe ametlik läh on tagasihoidlik metsakuivenduskraav

Altkas: Digar

Fotod: Mait Sepp

kreisi kaardile on jõe algusverstad kantud sujuvalt looklevana (1). On teadmata, kas need looked olid ka looduses sellised või on lähtunud kuldreeglist: kaart ei pea olema täpne, küll aga ilus.

Ligi sada aastat hiljem koostatud nn verstastel kaartidel jõe täpne lähtekoht puudub. See on mõistetu, sest mõõdistusi teinud Vene sõjaväelased ei kippunud minema väga sügavale metsa. Kuid verstastelt kaartidelt paistab, et 19. sajandi lõpuks olid jõe esimesed kilomeetrid juba õgvendatud. Võib vaid oletada, et kunagi oli jõgi saanud alguse mõnest Linnamäe jalamil avanenud allikast.

Kohtla jõe lähe asub kunagise Viru kaevanduse kamberkaevandamise alal, mis looduslikus mõttes ei ole muud kui inimtekkeline karst. Seega peaks kogu pinnavesi läbi pragude maa-alustesse õõnsustesse kaduma.

Vastupidi ootustele on kevadel Kohtla jõe alguseks olevas kraavis ohtralt pruunikat rabavett. Umbes

poole kilomeetri pärast ristub kraaviga üks kunagise Viru kaevanduse teenindustee. Selle truup on juba kuiv, sest teetamist alla pudenenud kruusast on tekkinud umbes 10 cm kõrgune pais. Hoolimata möödunud lumerohkest talvest pole Kohtla jõe lähtekraavi kogunenud niigi palju vett, et seda pisikest valli ületada.

Edasi tuleb ligi 300 meetrit kuiva jõesängi. Siis teeb kraav kirdesuunalt käänakuna põhja ja jookseb kilomeetripikkuse sirgena läbi vana kuusiku ja mitme värske raiesmiku. Peletan siin lendu paar laanepüüd, fotoaparaadi objektiivi paeluvad aga lillakad näsi- niineoied ja sinililled.

Pikkamisi koguneb kraavi jälle pruunikat metsakuivendusvett ning peagi on jõgi paar meetrit lai. Siis ühineb jõega vasakult nimetu kuivenduskraav, milles tõesti voolab vesi. See paneb liikuma ka kogu jõe. Nõnda tuleb Sompas-Viru kaevanduse raudteele jõudes tunnistada, et umbes 150 meetri pikkusel lõigul näeb

Kohtla jõgi välja nagu päris vooluveekogu. Tõsi küll, lai jõgi on selge silmapete. See on lihtsalt raudteetammis suhteliselt kõrgel asuvast truubist tingitud paisutus. Truubitordest läbi nirseva veehulga alusel oleks Kohtlat ikkagi keeruline jõeks nimetada.

Teisel pool raudteetammi ootab matkajat üllatus: tagasihoidlik metsakraav on laienenud mitme meetri laiuseks kanaliks, millel oleks ruumi paadigagi sõita (kaardil 7. punkt). Paremalt ühineb siin Kohtla jõega piki raudteeserva kulgev veerohke kraav, mis on saanud alguse kunagisest Viru kaevanduse settebasseinist. Triiki täis kanal jätab jälle korraks mulje, et jutud Kohtla jõe kadumisest on liialdus.

Seegi on üksnes silmapete. Laiutava lõigu pikkus on napilt 150 meetrit. Vee on üles paisutanud järjekordne teetamm, millest üle ja natuke ka kõrvalt voolab ergas, kuid mitte väga veerikas oja (kaardil 8.–9. punkt). Oja kaldal on veel ohtralt lund ja jäljed sellel näita-

◇ 3. Aprillikuisel retkel mööda Kohtla jõe kallast ristusid teed ka mesikäpa jälgedega. Lähima elamuni on siit kilomeeter

◇ 4. Endise Sompka kaevanduse lähedal venivad kanalid mitmekümne meetri laiuseks. See annab märku, kui palju vett on siit kunagi läbi voolanud

vad, et mõned päevad varem on siit läbi läinud mesikäpp (◇ 3).

Nüüd voolab Kohtla jõgi ligi pool kilomeetrit õgvendatud sängis hoogsalt vuliseva metsaojana. Voolukiirus on üsna suur. Maa-ameti põhikaardi järgi on siin jõe lang tasast maastikku arvestades märkimisväärne: 500 meetri kohta kolm meetrit. Oja põhjas paljandub paekivi ja mõnes kohas on mineraliseerunud turbakihi paksus vaid paarkümmend sentimeetrit. Maa-ameti kõrguskaardilt

võib märgata, et kunagine looduslik säng vonkleb praegusest kraavist 100–200 meetrit lääne pool.

Tasapisi hakkab Kohtla jõgi taas laienema ja vool kaob. Paremtalt poolt ühineb jõega veel paar laia kraavi ja veetaimede ning pilliroo jäänused näitavad, et sellel lõigul püsib vesi sängis aasta läbi. Metssead on siin kraavide kaldavalli ja metsaaluse kümnete meetrite kaupa üles tuhnnud.

Paari järsu kraavijõnksatuse järel läheb seasongermaa üle vesiseks põd-

ramaaks (kaardil 10. punkt). Kõrge kraavivall kaob ja kuusemets muutub ebamääraseks põdrajälgi täis lodumetsaks. 1930. aastate topograafiliselt kaardilt võib näha, et siia jooksid kokku kirdest Kahula ja edelast Apandiku küla kuivenduskraavid. Praegune kummaliselt nurgeline kraavisüsteem teeb aga kaare ümber langatusala.

1980. aastate ja praegusel topokaardil on hästi näha kaks umbes 200 x 400 m suurust soostunud vanni: need on alad, kus kunagi varistati Sompka kaevanduse kombainilaava laed. Veevool siin kraavide ja kanalite rägastikus peaaegu puudub. Kevadise suurvee ajal on jõgi kallastega tasa ja vesi valgub paari isetekkinud oja kaudu metsa alla laiali. Laiutav roostik viitab taas sellele, et siin on ka suvel lirtsuvalt märg.

Kogu selle vettinud ala avaruse tõttu on üsna üllatav, et triiki täis jõe kallast pidi edasi minnes jõuan järjekordse kraavide ristumise koha ja kanali järsu pöördeni, mille taga kaob vesi ära. Tundub, et kogu veemassi hoiab üleval ainult paarikümne sentimeetri kõrgune koprapais (kaardil 13. punkt). Üle paisu igritseb küll veenire, kuid seegi hajub kümmekonna meetri pärast kanali põhja katvate vanade puulehtede vahele.

Muidugi mõista ei saa selle koprapaisuga selgitada jõe kadumist. Ilmselt on kusagil kaevanduse laes lõhed ja kraavides liikuv metsakui-vendusvesi imbub maa alla. Võib aga oletada, et kaevandusõontes on põhjavee tase siiski nii kõrgel, et suur osa veest püsib maapealsetes kraavides.

Säng reedab, et kunagi on selles voolanud ohtralt vett. Koprapaisu tagant võiks edasi sammuda otse mööda kuiva jõesängi. Ent tegelikult vajan jälle GPS-i abi. Nimelt on kanali põhi võssa kasvanud ja katse iseenese tarkusest metsateed ning raiesmikki pisut lõigata viis mind hoopis teises suunas kulgeva kanalini. Segadus on lihtne tekkima, sest väikesel alal on mitu väga laia ja tänapäeval mõistetamatut kraavi. Mõni neist on rajatud veel mõisa ajal metsa kuivenduseks,

kuid kusagilt neist pidi jõkke jõudma ka aastatel 1948–2000 töötanud Sompa kaevanduse vesi.

Siin, Sompa kaevanduse aherainemägede jalamil, on Kohtla jõgi paarikümne meetri laiune kanal, mille voolusäng vihjab üsna suurtele veekogustele, mis on sellest kunagi läbi voolanud (♦ 4, kaardil 15. punkt). Peagi ilmub aga jõe leegi saja meetri laiune ja mitme meetri sügavune org, mis on väga selgesti eristatav. Oru põhjas võib kõrvuti sirgeks kaevatud kanaliga märgata ka vabalt looklevat loodusliku sängi. Vanadelt kaartidelt paistab, et just siin muutus Kohtla metsakui-venduskraavist jõe mõõtu veekoguks.

Umbes kilomeetri pikkune laia jõeoru lõik lõppeb Sompa-Viru kaevanduse raudteega, mis taas jõe ületab (kaardil 16. punkt). Raudteesilla taga muutub org kitsaks ja järsuveeruliseks. Kohati on veerud püstloodsed ja sellel paljanduvad paekihid (♦ 5). Praegu on paepaljandit peaaegu võimatu näha, sest terve org on tihedalt võsastunud. Pärast raudteesilda tuleb vesi sängi tagasi. Nimelt avanevad oru nõlvadel tillukesed allikad, mis koonduvad väikeseks ojaks. Nii et ligi poole kilomeetri ulatuses võime jälle rääkida vooluveekogust.

Oja suubub pajuvõpsikusse, põõsalindude paradiisi. Tegelikult oli see umbes hektarisuurune märgala omal ajal väga oluline vesirajatis: Sompa kaevandusest välja pumbatava vee ülevoolu regulaator. Sellest basseinist sai alguse üheksa kilomeetri pikkune Ojamaa peakraav (kaardil 18.–19. punkt).

Enamik Sompast välja pumbatud veest suunati Ojamaasse, liigvesi aga Kohtlasse. Nüüdsel ajal on basseini servavallil veel näha ülevoolu varje jäänuseid. Ent basseinist kanalitesse suunatud vesi ei pruukinud jõuda kuigi kaugele. Peaaegu kõik kaevandused olid omal ajal hädas sellega, et maapinnale pumbatud vesi nõrgus kanalite põhjast kaevandustesse tagasi. Üle tosina aasta tagasi, kui basseini oli veel vett täis ja sellest voolas ojake ka Kohtla jõe sängi, juhtusin nägema pilti, kus õnnetu veenire kadus mõne-

♦ 5. Sadakonna meetri ulatuses on Kohtla jõe säng sedavõrd järsuveeruline, et nõlval avanevad paekihid

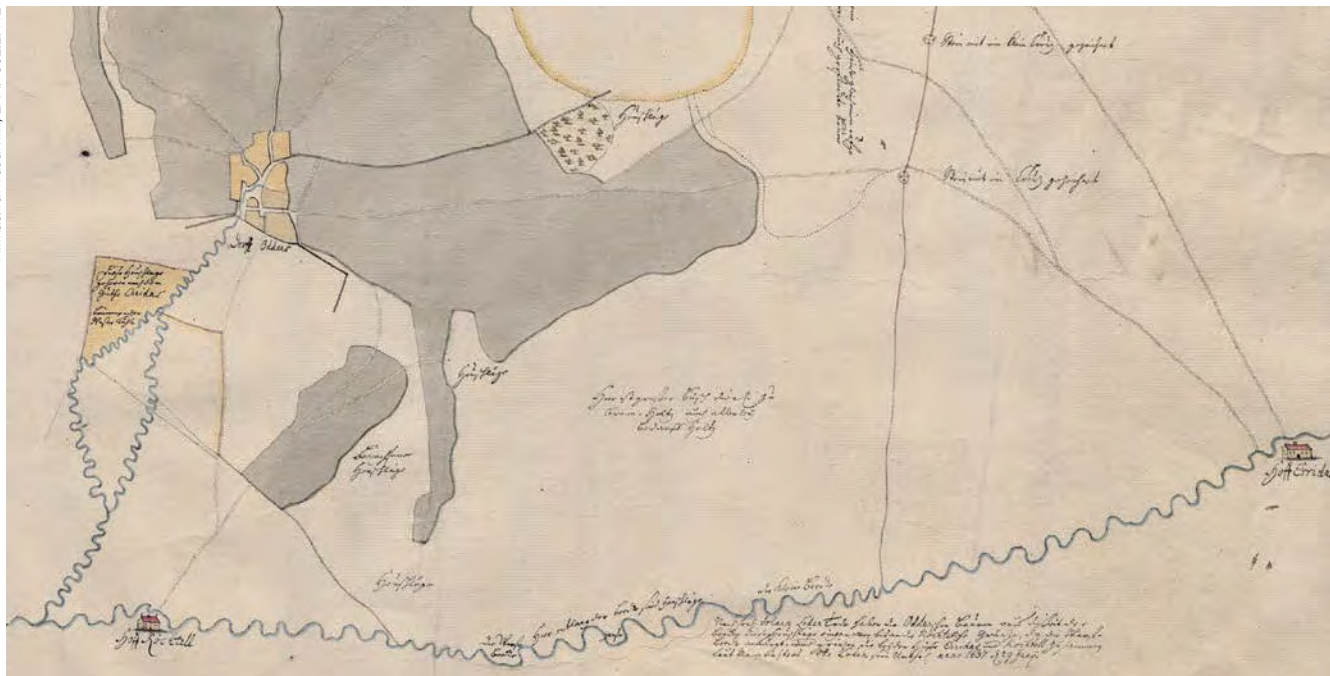

♦ 6. Paar aastat tagasi renoveeritud Kohtla-Järve – Mäetaguse tee alla on pandud suur truubitoru. Vett ei ole siin voolanud juba paarkümmend aastat

kümne meetri pärast lehekõdu alla. Edasi ei voolanud enam midagi.

Pärast basseini pöördub jõe-säng ida-lääne sihist põhja ja kulgeb läbi Ereda mõisa südame. Eredal oli küll rüütlimõisa staatus, kuid üle saja aasta kuulus see krahvisuguvõsa Stackelbergide hiigelvealduste kõrvalüksuste hulka. Omal ajal ülespaisutatud jõe ääres paiknesid peamiselt majandushooned, aga ka kalatiigid. Otse praeguse ülevoolu basseini kõrval on endise viinavabriku varemed.

Viinavabrikud olid mõisaomanikele väga tähtis sissetulekuallikas, kuid paraku ka keskkonnasaastajad. 1911. aastast on teada uudis, et Eestimaa kubermanguvalitsus andis Rakvere kreisipolitseile korralduse võtta Maidla, Püssi, Ereda ja Voka mõisa omanikud vastutusele voolava vee solkimise eest (Päevaleht, 8. oktoober 1911). Selle kohtuloo puhul on kummaline, et Ereda, Püssi ja ka Kohtla mõis kuulusid toona Ernst von Stackelbergile, kes, muide,

♦ 7. Aastal 1735 koostatud Ereda ja Kohtla mõisa kaardil on kahe mõisa vaheline jõelõik tähistatud lihtsalt tihedalt lainelise, peaaegu sakilise joonena

oli jões elavate vähkide pärast seda võrd mures, et oli palganud röövpüüdjate peletamiseks jõevahid.

Õnnetud kaevanduste ilmingud.

Ereda mõisa juures kulgeb jõe säng Kohtla-Järve – Mäetaguse tee alt läbi. Mõned aastad tagasi asendati siin vana sild suure truubitoruga (♦ 6, kaardil 20. punkt). Toru suurus ajab nukralt muigama, sest vett ei ole siin voolanud juba tubli paarkümmend aastat. Kuid mis teha, ametlikult on jõgi olemas ja ilmselt on kusa-gil maanteeameti dokumentides kirjas, kui palju peaks siin vett voolama.

Edasi teeb jõgi paar loodusliku käanakut. Sängipõhi sinetab siin siniliiliateest. Siis, umbes 150 meetrit maanteest, algab 4,5 km pikkune igav kanal. See toetub otse paekihile ja on alguses umbes kümme meetrit lai.

Kanali algusest umbes poole kilomeetri kaugusel suubub paremalt poolt Kohtlasse kraav, mis saab alguse Sompka kaevanduse hoovilt. Ilmselt juhiti selle kaudu kunagi kaevandusest vett ära. Matkajale pole see kuigi tähelepanuväärne, sest teekonnal tuleb ületada kümneid pisemaid ja veidi laiemaid kraave.

Kohtla jõele tekitab see kanal aga

kummalise muutuse: nüüdsest kulgeb paralleelselt kaks sängi. Peale sirgete kanalite on nii kaardil kui ka maastikul kohati väga hästi märgatav ka kunagine looduslik voolusäng. Sellel on tasandikujõe tüüpiliselt rohkelt lookeid (kaardil 21. punkt).

1735. aastal koostatud Ereda ja Kohtla mõisa kaardil ongi kahe mõisa vaheline jõelõik tähistatud lihtsalt tihedalt lainelise, peaaegu sakilise joonena (♦ 7). Kõrguste vahed on siin tühised ja jõe orgu on maastikul peaaegu võimatu kindlaks teha. Vaid Vitsiku küla avatud karjamaadel võib märgata, et jõest eemale minnes maapind justkui tõuseb pisut.

Kõrguskaardil on väga selgelt näha endisest Kohtla kaevandusest maha jäänud kombainilaavade vahvelmaastik, mis ümbritseb kanalit mõlemalt poolt. Need on samad langatuste vanid, mis tekitasid Sompka kaevanduse juurde märgalasid. Siin on hüdroteoloogiline olukord pisut teistsugune ja maapinnale seisvat vett ei teki. Ent otse kanali kõrval võib näha selle kandi õnnetust: mitme meetri sügavusi lohke, mis on kujunenud aja jooksul kokku kukkunud kaevanduskäikudest (♦ 8, kaardil 25. punkt).

Kanal lõpeb endise Vanaküla kar-

jääri väljaveoteega. Siin on voolusäng kitsas sälg, mis Kohtla-Nõmmele lähenedes muutub taas üha madalamaks ja looklevamaks. Ühtlasi näitab paks kulukiht, et vesi ei ole siin ammu voolanud. Kui täpne olla, siis alates 2004. aasta 3. augustist, kui lõpetas töö Vanaküla karjäär: sellest välja pumbatav vesi oli mõned aastad toitnud Kohtla jõge.

Kohtla-Nõmmelt kulgeb läbi veetu säng.

Veel paar järsku käanakut, möödun hüljatud aianduskooperatiivist, mille serval seisab veel püsti isetehtud veetorn, ja jõuan Kohtla-Nõmmele. Siin tähistab jõgi alevi idapiiri. Rohtunud sängi serval kõrguvad eramajade tarad (♦ 9). Mõne tagant haugub ootamatust suunast läheneva matkaja peale närviliselt koer.

Kohtla-Nõmme piirisild Jaama tänaval on hiljuti asendatud kahe priske plasttoruga. Need ja väljavoolu ette hoolikalt laotud maakivisillutis ajavad mind taas nukralt muigama. Kohtla-Nõmme elanikud ise enam jõe voolamisse vist ei usu, sest alevi vahel on säng paaris kohas ehituspahiga täidetud: et sõiduvahendiga takistusest kergemini üle saada.

Pärast Jaama tänavat teeb jõe-

◇ 8. Vanade kaevanduskäikude sissevarisemine on üks Kohtla kandi nuhtlus

◇ 9. Vaatepilt Kohtla-Nõmmel: paks kulukiht näitab, et vett pole aiataguses Kohtla jõe sängis juba aastaid voolanud

säng väikese kaare ümber neemi-ku, millel 1941. aasta sõjasuveni asus Kohtla mõis. Seejärel läheb voolusäng Tallinna–Narva raudtee alt läbi. Raudteel on endiselt säilinud üsna lai sild. Sillaalust kuiva sängi aga kasutavad kohalikud inimesed juba Kohtla-Nõmme ja Roodu küla vahelise otse-teena.

Põhja pool raudteed algab taas mõistetamatute kraavide ja kanalite rägastik. Vanaaegsete kaartide järgi algas siit kunagi jõemaa: lai ja vesine lammiala, kuhu jooksid kokku mitu Kohtla haruoja ning 19. sajandi keskpaigast ka hulgaliselt kuivenduskraave. Ojastest suurim kannab 1856. aastal koostatud mõisa põldude saksa-keelsel skeemil Tõrrike oja nime.

Viimaste aastate arheoloogilised leiud annavad mõista, et oja kaldad olid muinasajal tähtis ja jõukas asustusala. Ajapikku oja aina õgvendati, kuni 1930. aastate kaardil võib seda märgata vaid piki raudteed kulgeva kraavina. Kohtla jõgi ise ei kanna eespool mainitud 1856. a skeemil just kõige väarikamat nime: Mudda oja.

Minnes mööda Kohtla jõge raudteest veel umbes nelisada meetrit edasi, ilmub sängi ootamatult vesi. Kas nüüd, kus oleme vanadest kaevandusaladest eemaldumas, hakkab jõgi oma esialgset otstarvet täitma? Tegelikult voolab vesi siin hoo-

pis ülesmäge. Paarisaja meetri kaugusel suubub jõkke veerikas ja kiirevooluline Vahtsepa kraav (kaardil 29. punkt). Kevadise suurvee ajal lükkabki see vett ülesvoolu. Endisest Käva karjäärist alguse saava Vahtsepa ühinemise järel muutub Kohtla jõgi otsekohe tavapäraseks Eesti väikejõeks (Vahtsepa kraavi kohta loe Eesti Loodus 2017, nr 1). Siit suubumiseni Lüganuse kiriku juures Purtse jõkke on tosin kilomeetrit.

Nagu paljusid kaevanduste alla kadunud soolasid, ei saa me iial tagasi ka Kohtla jõge.

Kuiv jõesäng tekitab palju filosoofilisi küsimusi. Näiteks, milline on põlevkivitootmise tegelik hind? Nagu paljusid kaevanduste alla kadunud soolasid, ei saa me iial tagasi ka Kohtla jõge. Kas meil on sellest kahju, et kunagi Kohtlas voolanud vesi pahi-seb nüüd välja Aidu karjääri tehisallikatest ja Ida-Virumaa uusimast turismiattraksioonist Ratva nõiakaevust? Kui palju maksab veevulini ja kas jõe kadumist saab kuidagi rahas mõõta?

Kaotust on tõepoolest võimalik rahas mõõta, sest meil on koostatud

ökosüsteemide pakutavate teenuste hinnakirjad [loe nt 1]. Nende rehken-duste järgi jõutaks kiiresti miljardite eurodeni.

Paraku on kaalu teisel poolel midagi palju ainelisemat ja mõõdetavamalt kui veevulina hind: põlevkivist toodetud kilovatt-tunnid, kalorid ja õlitonnid. Peale selle on Eestis hulga inimesi, kes leiavad, et kaevanduskäikudesse kaob põlluharimist ja metsakasvatust häiriv liigvesi. Kuivenduse tõttu paranenud põllu- ja metsamaade boniteedil ning seega suurenenud saagikusel ja puude juurdekasvul on samuti väga konkreetne turuväärtus. Kahjuks palju konkreetsem kui veevulinal.

Tõstatuvad ka mõned kartograafia-küsimused. Juhul kui jõesäng või kanal on juba üle kahekümne aasta olnud kuiv ja lähimas tulevikus pole loota, et seal hakkaks vesi voolama, kas siis poleks aeg keskkonnaregist-ris ja põhikaardil teha muudatused? Kohtla jõe ülemjooksul võib muidugi veel leida aasta läbi püsiva veega ja isegi ajutise vooluga löike. Ent näiteks Ojamaa peakraav ei täitu enam kunagi veega. ■

1. Primack, Richard P.; Kuresoo, Rein; Sammul, Marek 2008. Sissejuhatus loodus-kaitsebioloogiasse. Eesti Loodusfoto. Tartu.

Mait Sepp (1974) on geograaf, töötab Tartu ülikooli geograafiaosakonnas.